

Dearvašvuoda- ja
fuolahusdepartemeanta

Diagnosa ja doaibmabijut:
Mii eat leat fuomášan
dan stuorra erohusa

1 Diagnosa ja doaibmabijut

1.1 Mii eat leat fuomášán dan stuorra erohusa

Sohkabealis lea mearkkašupmi dearvvašvuhtii. Nissonolbmui ja almmáiolbmui lea iešguđetlágan biologiija, ja sii ožžot dávdmaid iešguđet láhkai. Dat ferte leat vuodđun go galgá sihkkarastit buriid dearvvašvuodabálvalusaid buohkaide, beroškeahttá sohkabealis.

Dál ii leat dakkár hálldašanstruktuvra mii fuolaha ahte sohkabealli ja sohkabealerohusat váldojuvvojit vuhtii dearvvašvuodas. Lea čalbmái-čuohcci go ii čadahuvvo vuogádatlaš bargu, ja lea vuostálasvuohčan dan politihkalaš áigumuššii ahte loktet nissondearvvašvuodasuorggi. Suorggi dálá dovdomearka lea symbolapolitihkka ja eaŋkildoaibmabijut mat čihket dárbbu dárbbášlaš vuogádat-rievdadiid.

Vaikke vel stuorra ge min máhttu mii muitala ahte eaktun dásseárvosaš buori bálvalusfálaldaga fidnemii, lea ahte dohkkehit sohkabeali mearkkašumi dearvvašvuhtii, de ain bissu dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa sohkabeale neutrála hábmen Norggas. Sohkabeali mearkkašupmi ii deattuhuvvo ii álbmotdearvvašvuoda-barggus, ii dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas, ii ge dearvvašvuodafágalaš dutkamis ja oahpus.

Dás leat váikkuhusat máhtu politihkalaš vuoruhemiide, ovddidepmái ja gaskkusteapmái, dasa mo dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat deivet nissoniid, ja dasa makkár divššu sii ožžot. Dan duodaštit daid eaŋkilnissoniid historjját geat manjus jagiid leat muitalan iežas buozalmasvuodaid birra. Go mii eat fuomášán dan stuorra erohusa, de mii eat lihkestuva sihkkarastimis dakkár dearvvašvuoda- fuolahusbálvalusaid fállama buohkaide main lea buorre kvalitehta.

Lávdegoddi čujuha njealji suorgái main lea čalmmus ja čielggas ahte lea váilevaš dohkkeheapmi sohkabeali mearkkašumis dearvvašvuhtii. Dat njealle suorggi dahket dakkár hástalusgova maid lávdegoddi lea geavahan iežas árvvoštallamiid ja rávvagiid vuodđun.

- Nissoniid dearvvašvuodas lea vuollegis *stáhtus*.
- Váilevaš *oktiiordnen* addá fuonit dearvvašvuodabálvalusaid.

- Illá doaibmi *máhttošaldi* headušta máhtu ollimis bálvalusaide.
- *Nissoniid jienat* menddo uhccán čuovvulahttet.

1.1.1 Nissoniid dearvvašvuodas lea vuollegis stáhtus

Lávdegoddi lea čielga áddejupmi ahte nissoniid dearvvašvuodas lea vuollegis stáhtus. Lávdegoddi oavvilda ahte stáhtus váikkuha vuoruhemiide dearvvašvuodasuorggis mas jo leat uhccán resursat. Dat bohtá oidnosii das mo dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusat leat ruhtaduvvon. Dálá ruhtadanortnegat sihke gielddalaš ja spesialistadearvvašvuodabálvalusas dagahit ahte ii gánnát ekonomalaččat vuoruhit nissondearvvašvuoda. Ovdamearka dihtii heivejit otná ruhtadanortnegat funet riegádahttin fuolahussii. Lávdegoddi oavvilda ahte nissondearvvašvuoda vuollegis stáhtus dagaha hástalusaid dálá gielddalaš dearvvašvuodabálvalussii. Ekonomalaš insentiivvaid váilun vuoruhit nissondearvvašvuoda lea vejolaš oaidnit ovdamearkka dihtii das makkár máksomearit dearvvašvuodabargiid várás leat gielddaid dearvvašvuodabálvalusas, dás maiddá ovdamearkan priváhta doaibmi doaktáriin. Odne eai leat máksomearit čuovvulanságastallamiid várás cuovkaneami dahje cuovkanahttima oktavuodas. Ii ge leat miige máksomeariid atnui váldin dihtii ságastallanreaiddu deaivvadeamis dakkár divššohasai-gein leat seagás gillámušat.

Nissondearvvašvuoda vuollegis stáhtus bohtá maid oidnosii máhttoovddideami ja dutkama vuoruhemiid. Lávdegoddi oaidná máhttoovddideami bázahallama mearkkaid das mii gullá nissoniid dearvvašvuhtii ja dearvvašvuhtii sohkabealeperspektiivvas. Dat dagaha ahte mii diehtit uhccán oalle dábaláš nissongillámušaid birra nugo ovdamearkan endometriosa, vulvagillámušaid ja pelvis-ladassyndroma birra (1). Ii ge sohkabealli leat fáddán eanaš norgalaš dikšunguorahallamiin (gáldu).

Dat ahte dávdas lea vuollegis stáhtus, sáhtá váikkuhit nissona ja dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa gaskasaš deaivvadeapmái. Dutkamát čájehit ahte ollu dávdad mat leat eambo

nissoniin go albmáin, leat guhkkinn vuollin stáhtusárvoortnegis dearvvašvuodabargiid gaskkas (2). Ovdamearkka dihtii fibromyalgiija nammasaš deahkke- ja dáakteriggedávda mii lea ollu dábáleabbo nissoniin go albmáin, lea árvoráidalasa vuolimusas. Ballu ja deprešuvdna mii lea sullii guovtte geardái nu ollu nissoniin go albmáin, lea maiddái árvoráidalasas guhkkinn vuollin (gáldu). Dakkár dávddat maid oktavuodas doaktárat váldet atnui allateknologalaš reaiduid, maid oktavuodas dávdamannolaga dálkkodeapmi adnojuvvo beaktiin, adnojuvvo fas hui máinnalmassan (3).

Vuollegis árvodássi sáhtta dahkat divššohasa ha dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa deaivvadeami hástalussan. Dat sáhtta maid váttasmahttit divššohasvuogiatvuodaid gáibideami. Lávdegoddi oaivvilda ahte lea sivva jearrat ahte váikkuha go dávdda stáhtus dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas dasa man guhká ádjána mearridit diagnosa. Váilevaš diđolašvuotta dávdda ja dan dovdomearkkaid birra sáhtta dagahit ahte divššohasferte leat mángga dárbbasmeahttun konsultašuvnnas, ovdalgo miige dikšumiid álggahuvvo. Ovdamearkka dihtii sáhtta ádjánit vihtta jagi rádjai oázžut mearriduvvot diagnosa endometriosa (4). Dat vásáhus ahte eai guldal ja váldde du vuodas go don deaivvat dearvvašvuodabálvalusa ja it ge oáččo dan divššu maid don dárbbasat, sáhtta iešalddis dušše leat stuorra psyhkalaš gillámuššan. Dat dilli ahte nissoniid stuorra oassi ain ferttejit doaru rahčat vai ožžot dan dearvvašvuodaveahki maid dárbbasit, ii soaba lávdegotti árvvoštallama vuodul ráđdehusa celkojuvvon ulbmiliin vuoruhit nissondearvvašvuoda.

1.1.2 Váilevaš oktiordnen váikkuha nissoniid dearvvašvuhtii

Odne ii leat geasge sierra ja bajimus ovdasvástádus barggus nissoniid dearvvašvuodain ja sohka-beali mearkkašumiin dearvvašvuhtii. Ii departemeanta- ii ge direktoráhtadásis sihkkarastojuvvo dan barggu fágalaš oktiordnen. Dat dagaha ahte sohka-beali mearkkašupmi dearvvašvuhtii ii ovttaštahttojuvvo vuogádatlaččat ráđdehusa dearvvašvuoda- ja fuolahuspolitihka láidestusaide ja rámmaide. Lávdegoddi oaivvilda ahte váilevaš máhttu sohka-beali birra ovttas eará gilvaleaddji deasttaiguin dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggis, mas leat jo uhccán resurssat, váikkuhit dasa ahte ii fuomášuvvo dehálaš sohka-bealerohusaid mearkkašupmi dávdamannolagas ja dikšobohtosis.

Dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain ge leat dakkár mearkkašahtti hástalusat oktiordnemiin mat váikkuhit nissoniid dearvvašvuhtii. Dat ii leat

buorre dannego ollu gillámušat mat erenoamážit čuhcet nissoniidda, dávjá leat seahkášat, ja gáibidit fágaidrastideaddji ovttasbarggu ja bálvalusfáliid oktiordnema. Okta ovdamearka lea nissonat geain leat medišinnalaččat čilgekeahces gillámušat (MUPS), mas dohkkehuvvon diagnosat eai sáhte čilget symptomaid dievaslaččat (5). Dát divššohasjoavku geavaha ollu dearvvašvuodabálvalusaid ja das lea ollu buozalmasjávkan, ja várra lea ahte dat joavku oázžu boasttu iskkadeami ja divššu (6). Buorre fáldat dán jovkui eaktuda ahte bálvalusain lea máhttu ja náka deaivat ja dikšut divššohasaid gillámušaiguin fágasurggiid- ja spesialistasurggiid rasttidemiin. Dat eaktuda buriid ovttasbargorutiinnaid sihke siskkáldasat spesialistadearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas ja gielddalaš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas, ja dan guovtti bálvalusdási gaskaččat.

Odne hehttejit bálvalusdásiid gaskasaš organisoralaš hehttehusat oktiordnema. Ovdamearkka dihtii leat testejuvvon ovttasbargomálet gaskal gieldda- ja spesialistadearvvašvuodabálvalusa ovttain psykologain gii lea leamaš fástadoaktára kantuvrras. Vaikke sihke divššohasaid, fástadoaktáriid ja psykologaid vásáhusat ledje buorit, de cagget dálá ruhtadanortnegat ahte dakkár ovttasdoaibmančovdosat sáhttet doaibmat geavadis (7).

Lávdegoddi oaidná maid ahte leat hástalusat buriid bálvalusaid sihkkarastimis guhkit áiggi vuollái. Odne lea fástadoavttirortnet Norggas bahkadasas. Joatkevašvuotta dikšu ja divššohasa gaskavuodas dahká buori dearvvašvuhtii. Dat ráddje dárbbu geavahit fáktadoaktára ja čáliheami buohccevissui ja geahpeda jámolašvuoda (8). Lávdegoddi merko maid ahte oktiordnenhástalusat dat dagahit ahte gielddat eai nagot váldit vuostá daid divššohasaid mat livčče gárvásat čálihuvvot olggos buohcceviesus.

1.1.3 Máhttošaldi ii doaimma – máhttu ii olle olámuddui

Dál mii diehtit eanet go 20 jagi dás ovdal nissoniid mihtilmas gillámušaid birra, ja dearvvašvuoda sohka-bealerohusaid birra. Sihke riikkaidgaskaččat ja nátionálalaččat lea bohtán odđa máhttu das mo riskafáktorat dávddaid, dávdamannolagaid ja dálkasiid dávistemiid oktavuodas bohtet oidnosii iešguđet lánkai nissoniin ja albmáin. Dattetge gávnnahe lávdegoddi ahte ođasmahttojuvvon máhttu sohka-bealeperspektiivva birra dearvvašvuodas ii doarvái leat vuodas dearvvašvuodapolitihka ovddideamis, dearvvašvuodabálvalusaid

fállamis ja dieđuid juohkimis álbmogii dievaslaččat. Dát duodašta lávdegotti árvoštallama vuodul ahte dás lea sáhka «máhttošaldis» mas eai doaimma buot lađđasat.

Vaikke vel dutkan sohkabeali mearkkašumis dávdariskii, symptomaide ja mannolahkii oázžu dađistaga eambo fuomášumi, de ii oro dát fuomášupmi válđojuvvomin atnui máhttovuđot geavadis. Guovddáš dearvvašvuodaieiseválddi dásis orru máhttobargu leat čatnasan dearvvašvuoda sohkabealeperspektiivvaide biedgguid. Dearvvašvuodaapolitihkalaččat lea ulbmil láchit diliid máhttovuđot geavadii. Lávdegoddi gávnna ahte sohkabeali mearkkašupmi dattetge ii sajáiduhhtojuvvo vuogádatlaččat fágalaš njuolggadusaide ja bagadusaide – reaiduide mat galget váikkuhit dasa ahte bálvalusain lea buorre kvalitehta ja ahte dat vuostildit sávakehtes molsašuddama. Mánnga dávdá várás mat eanaš čuhcet nissoniida, eai leat njuolggadusat oppanassiige. Dat guoská earret eará lipodem nammasaš giksái, namalassii kronihkalaš dillái maid measta dušše nissonat šaddet gillát.

Dearvvašvuodaohput leat guovddáš arenat sihke sihkkarastin dihtii ja lokten dihtii gelbbolašvuoda sohkabeali mearkkašumi birra dearvvašvuhtii. Erenoamážit profesuvdnoahput addet rámmaid gelbbolašvuhtii sohkabeali ja dearvvašvuoda birra dearvvašvuoda bálvalusas. Dál eai válđojuvvo sohkabealeperspektiivvat ja nissondearvvašvuoda systemáhtalaččat mielde dearvvašvuoda profesuvdnoahpuide. Lávdegoddi vásiha viidáseappot ahte sohkabealli lea uhccán vuhtii válđojuvvon oahpahas ja rámmaplánain. Dát lea dakkár máhttošaldi duodaštussan mii ii ole oahppoásahusaide ge. Lávdegotti mielas lea fuolastuhtti ahte nátionála njuolggadusat iešguđet dearvvašvuoda- ja sosiálaháigain illá oppa namuhit ge ahte studeanttain galgá leat máhttu sohkabeali mearkkašumi birra dearvvašvuhtii ja dávdáide. Lávdegoddi háliida deattuhit ahte váilevaš máhttu nissoniid mihtilmas gillámušaid birra ja dearvvašvuoda sohkabealerohusaid birra lea ollu eambo go beroštuspolitihkalaš ášši. Das lea sáhka vuđolaš divššohassihkkarvuodas, ja kvalitehtas dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas.

Lea maid ollu mii čujuha dasa ahte odđa máhttu ii válđojuvvo atnui bálvalusain. Okta ovdamearka lea máhttu oktavuoda birra gaskal áhpehisvuodamirrkohusa (preeklampi) ja duppal riskka maŋŋil oázžut váibmo- ja varrasuotnadávdda. Nu sáhtta áhpehisvuoda almmustahttit dehálaš riskafaktoriid boahhte áiggi vejolaš dávdá birra ja dan maŋŋil lea dárbu čuovvulit divššohasa systemáhtalaččat, muhto dán riskka eai dovda doarvái bures fásta-

doaktárat ja doavttirspesialisttat. Vaikke vel Veileder i fødselsjelp maid Norgga gynekologalaš searvi lea ráhkadahtán evttoha čuovvuleami fásta-doaktára luhtte maŋŋil áhpehisvuoda váttisvuodaide, de ii leat miige systematihkaid daid nissoniid eastadeaddji čuovvuleamis geain lea leamaš áhpehisvuodamirrkohus (9).

Jus geavada vuodus ii leat odasmahttojuvvon máhttu, de dat sáhtta dagahit hedjonan dearvvašvuodafálaldaga dahje vearrámus dáhpáhusas vel boasttu divššu ge mas leat negatiiva dearvvašvuoda váikkohusat. Ii veahket ovddidit dutkanvuđot máhttu jus dat ii implementerejuvvo ja geavahuvvo máhttovuđot geavadis.

Máhttu sohkabeali ja dearvvašvuoda birra váilu odne maiddá dehálaš diehtojuhkinkanalain ja kampánjain álbmoga várás. Váilevaš máhttu sáhtta earret eará dagahit ahte eai fuomášuvvo duodalaš dearvvašvuodadiliid rumašlaš symptomat. Ovdamearka dihtii leat vuoiŋnašgáldnavigi symptomat nissoniin ja albmáin sierralágánat. Erenoamážit nuorra nissoniin leat dávjá earalágan symptomat go almmáiolbmuin dego dá bálalaš buozalmasvuodadovdu, ballu, oaivebávččas ja miellamoivi (10). Váilevaš máhttu dearvvašvuoda bargiin ja álbmogis dán birra sáhtta dagahit ahte nissonat bohtet maŋŋeleabbo dikšui, ja ahte nearvaseallat danne jápmet (10).

Lávdegoddi háliida deattuhit dehálažžan dan ahte máhttu galgá maid ollit almmolašvuhtii, ja nissoniida alcesaset. Álbmoga dearvvašvuoda gealbu lea dehálaš álbmotdearvvašvuoda bargui, buorrin eastadeapmin ja vejolaš fáhkkašlaš diliid várás.

1.1.4 Nissoniid jienat eai čuovvulahte

Nissoniid jienat eai leat jagiid čađa duodas čuovvuvon dearvvašvuodaapolitihka ja dearvvašvuoda geavada hábmemis. NOU 1999: 27 *Kvinnens helse i Norge* čujuhii dasa ahte geavaheaddjiperspektiiva lea erenoamáš dehálaš nissoniid várás, dannego máhttu nissoniid dearvvašvuoda birra lea váilevaš ja heajubut sajáidahttojuvvon dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii. Lávdegoddi oaivvilda ahte dát čuoččuhus dađibahábut ii leat nu áššáigullevaš dál. Nissonlaš divššohasat, geavaheaddjit ja oapmahaččat, ja dasto vel divššohas- ja nissondearvvašvuoda geavaheaddjiorganisašuvnnat háreve besset leat mielde árra muttus go mearrádusvuđdosat ráhkaduvvojit. Dát dahká váttisvuoda go mearráduseavttut ráhkaduvvojit árra muttus. Ii ge leat miige systematihkaid sihkkarastimis ahte nissoniid jienat čuovvuvvojit dan evaluerenbarggus mo bálvalusat doibmet.

Lávdegoddi háliida maid geassit ovdan nisso- niid jienaid ovttaskas divššohasa ja dearvvaš- vuoda- ja fuolahusbálvalusa deaivvadeamis. Mánnga árvalusa maid lávdegoddi lea ožžon, duodaštit ahte ollu nissonat vásihit ahte sin dearv- vašvuodagivssit dahkkojuvvojit measta duššin, ja ahte sin jienaid eai duodas guldal go sis lea okta- vuolta dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain.

Lávdegoddi lea hui vuorjašuvvan ahte muhtun nissonat vásihit erenoamáš hástalusaid go sis lea dahkamuš dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain. Giellahehttehusat, vuollegis dearvvašvuodagealbu, ovdagáttut ja stirdon govahallamat sáhttet hehttet álgoálbmot- ja minortehntanissoniid vejolašvuoda duohta geavaheaddjimielváikkuhussii. Lávdegoddi oaivvilda ahte sivva lea erenoamážit fuolastuvvat go dutkangávdnoštumit orrot čájeheamen ahte sisafár- rejeaddji nissoniid mearkkašahhti oassi eai ádde dieđuid maid sii ožžot dahje eai ožžon dulkonbálva- lusa áhpehisvuoda- ja riegádahttinfuolahusas (11, 12). Jus bálvalusat eai duhtat divššohasa vuoi- gatvuoda áddet diehtujuohkima, de lea geava- headdjimielváikkuhus veadjemeahtun geavadis. Dat váikkuha maidái bálvalusa kvalitehtii ja divššohassihkkarvuhtii.

Nissonat deivet dearvvašvuoda- ja fuolahus- bálvalusa oapmahažžan ge. Lávdegoddi lea barggustis ožžon ollu árvalusaid mat čuvgejit mo ollugat vásihit ahte sin eai oainne, gula dahje dohk- ket go deivet dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusa. Dát leat seammalárganat go gávdnoštumit Nationála oapmahašikkadallamis. Dat čájeha ahte muhtun oassi oapmahaččain vásihit ahte sin dieđut geava- headdji dahje divššohasa birra uhccán dohkkehuv- vojít, ja ahte lea illá vejolašvuolta searvat geavaheaddjimielváikkuheaddjin. Ollu oapma- haččat ohalit maid eambo olahahtti diehtujuoh- kima ja oaivadusa dearvvašvuodabargiid bealis, ja dárbbu deaivat ja hállat earáiguin geat leat seamma dilis (13, 14). Mánngga nissonii lea sin oapmahašfu- lahus iežaset lagamusaide nu stuorra noadđi ahte sii ieža ožžot fuolahusdárbbu, ja ollugat vásihit ahte lea veadjemeahtun oassálastit bargoeallimii go fuo- lahusbargu oapmahažžan lea nu stuorra noadđi. Lávdegoddi oaidná ahte dat ii soaba dárbbu guhki- dit eanet olbmuid bargoeallima ja háhkat lasi bar- giid dárbbu dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain boahttevaš jagiid.

1.2 Maid mearkkašit hástalusat nissoniid dearvvašvuhtii Norggas?

Lávdegoddi namuha njeallje suorggi main váilevaš dohkkeheapmi sohkabeali mearkkašumis dearv-

vašvuhtii boahtá čielgasit ovdan. Dát surggit váikkuhit ja nannejit guhtet guimmiideaset. Láv- degoddi lea dáid hástalusaid bidjan vuodđun árvo- stallamiiddásis ja rávvejuvvon doaibmajuidas- sas.

Eanaš nissoniin Norggas lea buorre dear- vvašvuolta. Dattetge vuohttá lávdegoddi negatiiva beliid nissoniid manimus 20 jagi dearvvašvuoda- ovdáneamis. Lávdegoddi oaivvilda ahte mii fertet áddet dáid ovdánansojuid nissondearvvašvuoda vuollegis stáhtusa ja dearvvašvuoda- ja fuolahus- bálvalusaid váilevaš heiveheami vuodul, ja dan vuodul go máhttu ii olle dohko gosa galggašii, ja go nissoniid jietna ii váldojuvvo vuhtii.

Lávdegoddi lea hui fuolas go nuorra nissonat dieđihit eanet psyhkalaš givssiid go ovdal. Daid 12-24 jahkásaš nieiddaid ja nissoniid oassi geat ožžot psyhkalaš givssi diagnosan spesialista- dearvvašvuodabálvalusas, lea sturron manimus logi jagi. Mis eai leat doarvái dieđut dan birra manne dat čuočcá nuorra nissoniidda garraseap- pot go ovdal. Lávdegoddi gávnnaha ahte guovddáš dearvvašvuodaeseiválldiin leat uhccán ulbmillaš doaibmajut dán lassáneami áddemii ja bissehe- apmái. Mii dárbbášit eanet máhtu sihke nuorra nissoniid psyhkalaš givssiid gávdnoštumi birra ja beaktilis dikšovugiid birra. Lávdegoddi oaivvilda ahte jus eat lihkostuva bissehit nuoraid psyhkalaš givssiid ja gillámušaid, de dárbbášuvvo čielgasat sohkabealeperspektiiva sihke nieiddaid ja gánd- daid psyhkalaš dearvvašvuoda áddejumis ja divššus.

Lávdegoddi oaidná maidái ahte áhpehis- vuoda-, riegádahttin- ja mánnáoazžunfuolahusas leat stuorra váilivuodát ja hástalusat main leat váikkuhusat ollu nissoniidda bearraša ásaheami oktavuodas. Lávdegoddi dulko daid hástalusaid boadusin sihke das go suorgi guhkit áiggi ii leat vuoruhuvvon doarvái, ja go gieldda- ja spesialista- dearvvašvuodabálvalusa oktiordnen ii leat doar- vái buorre. Lávdegotti árvoštallama mielde váilu vuogádatlaš ángiruššan sihkkarastin dihtii geo- gráfalaš dássedeattu ja dásseárvosaš fálaldaga áhpehisvuoda-, riegádahttin- ja mánnáoazžunfu- lahasas.

Norggas dieđihit nissonat rávesolmmožin eanet fysalaš dearvvašvuodagivssiid go ovdal, ja nissoniid buozalmasvuodajávkan lea ain stuorát go almmáiolbmuid (15). Erenoamážit fuolastahtta go nu sturra oassi nissoniin geat šaddet bar- gonávccaheapmin, välljejit bargat oasseáiggi gasku eallima. Mii diehtit menddo uhccán manne dán ahkásaš nissonat gahččet eret bargoeallimis. Lávdegoddi mihtte ahte dán ahkemuttus dávjá eai beroš mediat ii ge servodatdigaštallan, vaikke vel

gaskaahkásaš nissonat dahket hui stuorra oasi ollislaš bargoveagas, sihke formálalaš barggu ja eahpeformálalaš fuolahusbarggu oktavuodas. Fas deattuha lávdegoddi man dehálaš dat lea áddet manne sohka-bealis lea mearkkašupmi dearvvašvuodáhástalusaide, dás maiddá ollislaš noađuheapmái maid ollu nissonat vásihit go cikcasit barggu, bearašovddasvástádusa, oapmahašdoaimmaid ja ahkejorggáldatgíivssiid gaskii. Eanet máhttu ja fuomášupmi dán joavkku birra lea hui dehálaš go áigumuš lea sihkkarastit nu buori dearvvašvuoda go vejolaš nissoniid geat leat gasku eallimis ja eastadan dihtii boarisvuoda dearvvašvuodáhástalusaid.

Vaikke vel eatnašat boarrásepmosiin leat nissonat, de mii diehtit menddo uhccán boarisvuoda nissoniid birra. Vuorrasat nissonat Norggas leat bajimusas go lea sáhka dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid ja dálkasiid geavaheamis. Dattetge orru boarisvuoda dearvvašvuodta leamen uhcit eanet sohka-beale neutrála suorgi. Dehálaš lea diehtit sohka-beali ja boarisvuoda ovttasdoaibmama birra vai ádde sohka-bealerohusaid mearkkašumi buozalmasvuoda ovdanbuktimis, divššus ja erenoamážit dálkasiid beavttu ja lasseváikkuhusaid vuorasiid gaskkas. Vuorrasat nissonat Norggas dahket stuorra joavkku mii lea stuorrumin, ja lávdegoddi deattuha dárbbu eanet fuomášupmái ja máhttui boarisvuoda nissoniid birra.

Lávdegoddi deattuha ahte buot eallinmuttuin leat bistevaš sosiála dearvvašvuodaerohusat gaskal nieiddaid ja nissoniid Norggas, dietnasa, oahpu ja minoritehta duogáža geažil. Nissoniid dearvvašvuodaovdáneami ferte áddet dakkár erohusaid vuodul. Maiddá eará erohusaheaddji bealit, nu go seksuála sodju ja doaibmanákca, váikkuhit ovttas sohka-bealiin dearvvašvuotii.

Lávdegotti árvvoštallan oppalohkái lea ahte nissoniid dearvvašvuoda duodas váldin, mearkkaša addit sohka-beallái stuorát sáji áddemis nissoniid dearvvašvuoda olles eallingearddis. Sohka-bealebealátkeahtesvuodta dálá doaibmaplánain, strategijain, bagadusain ja evalueremiin hehte dakkár deaivilis doaibmabijuid ovddideami mat vuhtiiváldet dan stuorrá erohusa.

1.3 Maid ferte dahkat?

Juksan dihtii dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid mihtu mii fertet dovddastit sohka-beali mearkkašumi dearvvašvuotii. Dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi váilevaš áddejupmi sohka-bealis lea vuostálasvuodta ráđdehusa celkojuvvon ángiruššamii nissondearvvašvuodain. Dál orru ángi-

ruššan nissondearvvašvuodain leamen politihkalaš mihttu. Dat dattetge ii boade ovdan dearvvašvuodapolitihkalaš vuoruhemiin ii ge juolluduvvon resurssain.

Danne leat mánga doaibmabiju maid lávdegoddi evttoha, jurddašuvvon rievddadan dihtii dálá dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi vuodalaš struktuvrraid ja vuoruhemiid. Lávdegoddi oaivvilda ahte nissondearvvašvuodta lea buohkaid oktasaš ovddasvástádus geat barget sektoris dahje leat čatnasan sektorii ii ge juoga mii lea dábálaš dearvvašvuoda- ja fuolahussuorggi olggobealde. Dattetge leat muhtun erenoamáš doaibmabijut dárbašlaččat lokten dihtii máhttu ja gelbbolašvuoda suorggis.

1.3.1 Nissondearvvašvuodamiljárda

Lávdegoddi oaivvilda ahte ferte várret doarvái ruđaid sihkkarastin dihtii ollislaš lahkoneami nissoniid dearvvašvuotii, ii ge duhtat symbolapolitihkkii ja eaŋkildoaibmabijuide. Lávdegoddi evttoha várret oktiibuot 1 miljárdda ruvnnu nissoniid dearvvašvuoda ja dearvvašvuoda sohka-bealeperspektiivva nannemii boahhte vida jagi áigái. Lávdegoddi evttoha mánga doaibmabiju mat oktiibuot sihkkarastet vuogádatlaš ja oktiordnejuvvon ángiruššama nissoniid dearvvašvuodain Norggas. Lávdegoddi rávve ráđdehusa čuovvulit buot doaibmabijuid ja ahte ráđdehusa boahhtevas strategijia nissondearvvašvuoda várás lágiduvvo dáid ángiruššansurggiid vuodul: stáhtus, oktiordnen, máhttošaldi ja nissoniid jienat.

1.3.2 Loktet nissoniid dearvvašvuoda stáhtusa

Lávdegoddi evttoha čuovvovaš doaibmabijuid lokten dihtii nissondearvvašvuoda stáhtusa ja nannen dihtii sohka-bealeperspektiivva dearvvašvuodas:

Doaibmabidju 1: Ásahit nátionála lávdegotti nissondearvvašvuoda ja sohka-bealeperspektiivasaš dearvvašvuoda várás

Doaibmabidju 2: Vuoruhit odđa ruhtadanmodealla ásaheami riegádahttinfuolahusa várás

Doaibmabidju 3: Guorahallat dálá diagnosagullevaš joavkkuid (DRG), sihkkarastin dihtii ahte spesialistadearvvašvuodabálvalusa ruhtadanvuogádat lánčá diliid nissondearvvašvuoda vuoruheapmái

Doaibmabidju 4: Guorahallat ja rievddadit gieldda dearvvašvuodabálvalusa mákso-

- meriid sihkkarastin dihtii ahte nissondearvvašvuohta bálkkašuvvo ekonomalaččat
- Doaibmabidju 5: Ásahit sohka-bealperspektiiva-gáibádusa buot medisiinnalaš ja dearvvašvuođafágalaš dutkamii
- Doaibmabidju 6: Lasihit ruhtadeami nissoniid dearvvašvuođadutkamii
- Doaibmabidju 7: Nannet Nissondearvvašvuođadutkama nationála guovddáža
- Doaibmabidju 8: Almmuhit ruđaid ásahit eanet nationála guovddážiid dutkama várás nissoniid dearvvašvuođa ja dearvvašvuođa sohka-bealperspektiivvas
- Doaibmabidju 9: Lasihit ruđaid dábálašgeavada dutkamii dábálašmedisiinnalaš dutkanovttadagaid bokte

1.3.3 Sihkkarastit dakkár oktiordnema mii doaibmá

Lávdegoddi evttoha čuovvovaš doaibmabijuid sihkkarastin dihtii nu buori oktiordnema go vejolaš nissoniid dearvvašvuođas ja dearvvašvuođas sohka-bealperspektiivvas:

- Doaibmabidju 10: Ásahit departemeanttaid gaskašaš bargojoavkku nissondearvvašvuođa várás ja dearvvašvuođa várás sohka-bealperspektiivvas
- Doaibmabidju 11: Ásahit guovddáš fágaovttadaga nissondearvvašvuođa várás ja dearvvašvuođa várás sohka-bealperspektiivvas
- Doaibmabidju 12: Sihkkarastit álbmogii vejolašvuođa oažžut buriid dearvvašvuođabálvalusaid beroškeahhtá ássanbáikkis ja ekonomijias
- Doaibmabidju 13: Čielggadit odđa ruhtadanortnegiid ovttasdoaibma várás

1.3.4 Nannet máhttošaldi

Lávdegoddi evttoha čuovvovaš doaibmabijuid nannen dihtii dutkama, oahpu, geavada ja álbmotčuvgehusa gaskasaš máhttošaldi:

- Doaibmabidju 14: Ásahit vuogádagaid fuolahan dihtii sohka-bealperspektiivva dearvvašvuođa- ja fuolahus-suorggi mearrádusvuođus
- Doaibmabidju 15: Guorahallat ja ođasmahttit nationála njuolggadusaid daid

dávddaid várás mat čuhcet nissoniidda

- Doaibmabidju 16: Válđit mielde sohka-beali ja dan mo sohka-bealli váikkuha dearvvašvuhtii, dávddaide ja dikšumii lálkaásahussii dearvvašvuođa- ja sosiálafágaoahpuid oktasaš rámma-plána birra
- Doaibma-plána 17: Sihkkarastit ahte ođasmahttojuvvon máhttu medisiinnalaš dutkamis sohka-bealerohusaid dearvvašvuođas ja sohka-beali mearkkašumis dearvvašvuhtii, lea nationála gáibádus dearvvašvuođa- ja sosiálafágaoahpuide (RETHOS)
- Doaibmabidju 18: Ásahit ovttasbargofierpmádaga sohka-beali, dearvvašvuođa ja teknologijja várás
- Doaibmabidju 19: Láhčit diliid dasa ahte buorebut ávkástallat dearvvašvuođadáh-taiguin barggus nissondearvvašvuođain ja sohka-bealperspektiivvaiguin dearvvašvuođas
- Doaibmabidju 20: Ásahit buoret vuogádagaid máhttovuđot geavada várás psyhkalaš dearvvašvuođa-suddjemis
- Doaibmabidju 21: Ođasmahttit dálá ja bidjat odđa sohka-beallái guoskevaš dieđuid neahttasiidui Helsenorge.no
- Doaibmabidju 22: Ásahit digitála nissondearvvašvuođaportála gaskkusteami várás máhttu nissondearvvašvuođa birra
- Doaibmabidju 23: Loktet iešgudet álbmotjoavkkuid dearvvašvuođagelbbolašvuođa
- 1.3.5 Guldalit nissoniid jienaide**
- Lávdegoddi evttoha čuovvovaš doaibmabijuid sihkkarastin dihtii ahte nissoniid iežaset vásáhusat leat mielde dain mearrádusproseassain mat gusket nissoniid dearvvašvuhtii:
- Doaibmabidju 24: Ásahit geavaheaddjilávdegotti odđa fágaovttadahkii mii lea nissondearvvašvuođa várás ja dearvvašvuođa várás sohka-bealperspektiivvas
- Doaibmabidju 25: Álggahit dutkama das mo bálvalusat giedahallet nissoniid gain leat nissongillámušat

- Doaibmabidju 26: Čielggadit vejolašvuoda ásaht
nationála kvalitehtaregistara nis-
sondearvvašvuodagillámušain
- Doaibmabidju 27: Nationála geavaheddjiidiskka-
deapmi sohkaalerohusain go
divššohasain lea dahkamuš
dearvvašvuodabálvalusain

1.3.6 Nissoniid dearvvašvuoda lokten eallingeardeperspektiivvas

Lávdegoddi rávve loktet nissoniid dearvvašvuoda
ahkemuddoperspektiivvas čuovvovaš doaibma-
bijuid bokte:

Mánát

- Doaibmabidju 28: Vuoruhit dearvvašvuoda- ja fuo-
lahusbálvalusa barggu eastade-
miin, hehttemiin ja almmustaht-
timin veahkaválldi ja illaste-
miid mánáid vuostá

Nuorat ja nuorra nissonat

- Doaibmabidju 29: Nannet dearvvašvuodas-
tašuvnna nuoraid várás ja skuv-
ladearvvašvuodabálvalusa
- Doaibmabidju 30: Luvvet gaskal 16-18 jahkásaš
nuoraid máksimis iežasoasi go
fitnet doaktára luhtte
- Doaibmabidju 31: Dahkat prevenšuvnna nuvttá
buohkaide geat leat vuollel 25
jagi boarrásat
- Doaibmabidju 32: Nannet fáladaga mánáide ja
nuoraide geain leat borranváttut
- Doaibmabidju 33: Nannet seksuáloahpahusa
mánáid- ja nuoraidskuvllas
- Doaibmabidju 34: Loktet oahpaheddjiid ja mánáid-
gárdeoahpaheddjiid gelbbo-
lašvuoda sohkaalerohusain ja dearv-
vašvuoda birra
- Doaibmabidju 35: Vuoruhit dutkama psyhkalaš
gillámušain
- Doaibmabidju 36: Máhttu ja dutkan psyhkalaš
gillámušaid beaktilis dikšumis
- Doaibmabidju 37: Sihkkarastit beaktilis doaibma-
bijuid seksuála givssideami
vuostá skuvllas
- Doaibmabidju 38: Vuoruhit barggu sihkkarastimin
buriid dearvvašvuodabálvalu-
said divššohasaide geain lea
endometriosa ja adenomyosa

- Doaibmabidju 39: Nannet vulvapoliklinihkkafálad-
daga buot dearvvašvuoda-
regiovnain

Nissonat bearašsahanmuttus

- Doaibmabidju 40: Sihkkarastit oadjebas ja buori
áhpehisvuoda-, riegádahttin- ja
mánáoazzunčuovvuleami
beroškehtá ássanbáikkis
- Doaibmabidju 41: Nannet vuosttašceahkkéfálad-
daga etniiddearvvašvuoda várás
gieldda- ja spesialistadearvvaš-
vuodabálvalusas
- Doaibmabidju 42: Sihkkarastit systematihka kárte-
mis ja čuovvuleamis daid áhpe-
hemiid geain leat psyhkalaš
dearvvašvuodagivssit áhpehis-
vuodas ja maŋŋá riegádahttima
- Doaibmabidju 43: Nannet fáladaga maŋggakul-
tuvrralaš doula nammasaš
ofelaččain áhpehemiid várás
- Doaibmabidju 44: Sihkkarastit bábirkeahtes áhpe-
hemiid vuoigatvuoda dearvvaš-
vuodabálvalusaide áhpehis-
vuoda, riegádahttima ja mánáo-
ažžuma oktavuodas
- Doaibmabidju 45: Buoret čuovvuleapmi maŋŋá
provoserejuvnon abortta ja
čuovkaneami
- Doaibmabidju 46: Vuoruhit elektrovnnaš dearv-
vašvuodakoarta áhpehemiid
várás
- Doaibmabidju 47: Ásaht sohkaallái guoski
dikšofáladaga nissoniidda ja
albmáide gárrendivššus
- Doaibmabidju 48: Sihkkarastit dásseárvosaš
dearvvašvuodafáladaga daid
rašimus nissoniidda mat
čohkkájit giddagasain Norggas
- Doaibmabidju 49: Eanedit dutkama dearvvaš-
vuodaváikkuhusain nissoniidda
veahkaválldi geažil earráneami
oktavuodas
- Doaibmabidju 50: Nammadit almmolaš lávdegotti
mii erenoamážit guorahallá nis-
soniid bargodearvvašvuoda

Nissonat eallima gaskkamuttus

- Doaibmabidju 51: Ásaht kronihkalaš bákčasiid
nationála gealboguovddáza
- Doaibmabidju 52: Viiddidit vejolašvuoda oážžut
alit reseapta dahje oktagaslaš
ruovttoluottamáksima

- ahkejorggáldaga hormona-
divššu oktavuodas
- Doaibmabidju 53: Loktet máhtu ahkejorggáldaga ja bargoeallima birra
- Doaibmabidju 54: Vuoruhit eastadeaddji dákte-smierusvuodadivššu

Vuorrasat nissonat

- Doaibmabidju 55: Sihkkarastit geriatriijagealbbu dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas
- Doaibmabidju 56: Ásahit dakkár njuolggadusaid dearvvašvuoda- ja fuolahusbargiide mat sihkkarastet ahte buot vuorrasat divššohasat jerrojuvvojit lea go sis vásáhus veahkaválldiin dahje illastemiiguin
- Doaibmabidju 57: Ásahit dutkanprográmma vuorrasat nissoniid dearvvašvuoda várás
- Doaibmabidju 58: Guorahallat vuorrasiid dálkkasgeavaheami dávjá, oppalaččat ja vuogádatlaččat
- Doaibmabidju 59: Nasionála njuolggadusat sihkkarastin dihtii vuorrasiid rivttes ásodaga ja biebmodoalu
- Doaibmabidju 60: Ovddasmanniprošeakta sihkkarastin dihtii olmmošárvvu bisuheaddji fuolahusa eallima loahpageahčen.

1.3.7 Sámi nissonat

- Doaibmabidju 61: Movttiidahttit eanet dutkamii sámi nissoniid dearvvašvuoda birra ja sámi dearvvašvuoda birra sohka-bealeperspektiivvas
- Doaibmabidju 62: Fuolahit systematihka mii galgá sihkkarastit barggu sámi giella- ja kulturgelbbolašvuodain dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusain
- Doaibmabidju 63: Nannet doarjjaortnega fágaovddideapmái ja gealbudeapmái dearvvašvuoda- ja fuolahus-

- bálvalusain sámi geavaheddjiid várás
- Doaibmabidju 64: Hábmets nasionála doaibmaplána sámevaši vuostá, nannet nasionála ángiruššama sámevaši vuostá
- Doaibmabidju 65: Sihkkarastit dásseárvosaš ja kultursensitiiva dikšofáldaga daid sámi divššohasaide geat leat gillán veahkaválldi ja illastemiid
- Doaibmabidju 66: Nannet heahteguovddášfáldaga sámi ássanguovlluin
- Doaibmabidju 67: Ásahit fágafierpmádaga iešsorbmeneastadeami oktiordnema várás sámi álbmogis
- Doaibmabidju 68: Sihkkarastit ahte seksuála-oahpahas fállujuvvo sámegeleide

1.3.8 Oapmahašfuolahus

- Doaibmabidju 69: Nannet máhtovuodu oapmahaččaid birra ja hábmets ođđa oapmahašstrategiija ja doaibmaplána 2025–2030
- Doaibmabidju 70: Čielggadit dárbbu rievdadit buhtadusortnegiid ja virgelohpemearradusaid oapmahaččaid várás
- Doaibmabidju 71: Loktet dearvvašvuodabargiid gelbbolašvuoda oapmahašbarggu birra
- Doaibmabidju 72: Vuoruhit barggu atnuvállidimin oapmahašsiehtadusaid dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusas
- Doaibmabidju 73: Nannet doarjjaortnega ollislaš doarjaga várás daid oapmahaččaide geain leat gáibideaddji fuolahusdoaimmat
- Doaibmabidju 74: Nannet ja viidáseappot ovddidit diehtujuohkima oapmahaččaide neahttasiiddus helsenorge.no
- Doaibmabidju 75: Nannet eaktodáhtolašvuoda rolla oapmahašbarggus

Referánsat

1. Vist GE, Hestevik CH, Forsetlund L, Hval G, Underland V, Kucuk B, et al. Forskningskart om behandling av sykdommer hos kvinner. Folkehelseinstituttet; 2022.
2. Østbø NM, Vist GE, Løchen M-L. Kjønnstratifiserte analyser i norske behandlingsstudier: en systematisk kartleggingsoversikt. Folkehelseinstituttet. 2022.
3. Album D, Engebretsen E. Sykdomsprestisje. *Praktiske Grunde*. 2013;7(1-2):85-92.
4. Album D, Johannessen LEF, Rasmussen EB. Stability and change in disease prestige: A comparative analysis of three surveys spanning a quarter of a century. *Social Science & Medicine*. 2017;180:45-51.
5. Husby GK, Haugen RS, Moen MH. Diagnostic delay in women with pain and endometriosis. *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*. 2003;82(7):649-53.
6. Borchgrevink PC, Fredheim OMS, Fors EA, Hara K, Holen A, Stiles TC. Hva er sammensatte lidelser? *Tidsskriftet Den Norske Legeforening*. 2009;129(13):1368.
7. Aamlund A. Medisinsk uforklarte plager og symptomer (MUPS) og sykefravær Allmennlegets rolle [Nákkosgirji] Universitetet i Bergen; 2015. 84 s.
8. Rugkåsa J, Tveit OG, Berteig J, Hussain A, Ruud T. Collaborative care for mental health: a qualitative study of the experiences of patients and health professionals. *BMC Health Services Research*. 2020;20(1):844.
9. Sandvik H, Hetlevik Ø, Blinkenberg J, Hunskaar S. Continuity in general practice as predictor of mortality, acute hospitalisation, and use of out-of-hours care: a registry-based observational study in Norway. *British Journal of General Practice*. 2022;72(715):e84-e90.
10. Staff A, Klepp K. Svangerskapet – en stresstest for kvinners hjerte- og karsykdom senere i livet [Interneahtta] Oslo: Oslo Universitetssykehus 05.01. 2022 [Ođastuvvon 20.04.22. Vižžon: 14.11.2022] Olámuttolaš: Svangerskapet – en stresstest for kvinners hjerte- og karsykdom senere i livet – Oslo universitetssykehus (oslo-universitetssykehus.no)
11. Hov MR, Larsen K, Bakke I, Sandset EC. Hjerne- og hjerte- og karsykdom hos kvinner gir andre symptomer enn hos menn. *Tidsskriftet Den Norske Legeforening*. 2022;142(16).
12. Bains S, Mæland KS, Vik ES. Helse i svangerskapet blant innvandrerkvinner i Norge – en utforskende litteraturoversikt. *Tidsskriftet Den norske legeforening*. 2021;141(2).
13. Bains S, Sundby J, Lindskog BV, Vangen S, Diep LM, Owe KM, et al. Satisfaction with maternity care among recent migrants: an interview questionnaire-based study. *BMJ Open*. 2021;11(7).
14. Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta. Vi – de pårørende: Regjeringens pårørendestrategi og handlingsplan. 2020.
15. Opinion. Nasjonal pårørendeundersøkelse. Oslo: Opinion AS; oddajagimánnu 2021.
16. Lunde ES, Ramm JS, Syse A. Kvinners liv og helse siste 20 år. SSB; 2022. Report No.: Rapport 2022/41.

Olggosaddán:
Dearvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta

Melkeveien Designkontor AS/Mathilde Lid